

XV-XVI. YÜZYILLARDA SİVAS ŞEHRİNDE İDARİ VE EKONOMİK YAPI

Yrd.Doç.Dr.Adnan GÜRBÜZ

I. SİVAS'IN İDARİ YAPISI

Osmanlı Devleti, idarî bakımdan üst birim olarak merkez ve taşra teşkilatı olmak üzere iki esas yapıdan teşekkül ediyordu. Osmanlı taşra teşkilatında askerî, mülkî, iktisadî ve sosyal hayatın esasını teşkil eden bu sistemin en üstünde "eyalet" ve eyaletlere bağlı "sancaklar" bulunmaktadır. Sancaklar da "kaza" ve "nahiye" gibi alt idarî birimlere ayrılmaktadır.¹

Türk-İslam devletlerinde eyalette, taşra kuvvetlerinin komutanlığı ve beylerin umumi emîrliği anlamında hem askerî hem de idarî âmir olarak padişahın merkez dışında temsilcisi sayılan "beylerbeyilik" müessesesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren en önemli mevkillerinden sayılmıştır.² Beylerbeyi veya "mîr-i mîrân" denilen idareciler tarafından idare edilen eyaletlerde beylerbeyi, tasarrufu altında bulundurduğu eyalette padişahın tam yetkili vekili konumuna sahiptir.

Osmanlı Taşra Teşkilatı İçinde Rum Eyaleti:

Daha önce kurulan Rumeli ve Anadolu beylerbeyiliklerinin yanında 1413 yılında "Eyalet-i Rum" adıyla üçüncü bir beylerbeyliğin ihdas edilmesiyle Osmanlı teşkilatında beylerbeyilik müessesesi bölgesel bir mâna kazanmıştır. Sivas, Tokat ve Amasya'nın Osmanlı topraklarına katılması ile kurulan bu eyalete, Anadolu'nun tamamı için ifade edilen "Rum"dan ayırdedebilmek maksadıyla "Eyalet-i Rumiye-i Suğra" da denilmektedir.³

Anadolu'nun Türkler tarafından fethi sürecinde Danişmend Beyliği'nin hakimiyeti altında bulunan Sivas, Amasya ve Tokat bölgesi, Danişmend Beyliği'nin Anadolu Selçuklularının hakimiyetine geçmesinden sonra Kayseri-Kastamonu hattının doğu kısmında kalan ve Sivas'ın merkez olduğu genişçe bir saha "Danişmendiye Vilayeti" adıyla

anılmıştır.⁴ XIII. yüzyılın ikinci yarısında vukubulan Moğol istilası sırasında, Moğollar Anadolu'yu bölgelere ayırarak bazı bölgeleri bağımsız beylikler halinde; Sivas, Tokat, Amasya, Çorum ve Kayseri çevrelerini de "Rum Vilayeti" olarak adlandırarak umumî valilerle idare etmişlerdir. Selçuklular döneminde Danişmendiye Vilayeti adıyla tanımlanan bölge Moğol idaresinde biraz daha genişletilmek suretiyle Rum Vilayeti haline getirilmiştir.

Osmanlı fethi öncesinde Eratna ve Kadı Burhaneddin Hükûmetleri idaresinde bulunan bölgenin⁵, I. Murad zamanında Şehzade Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılmasından sonra "Eyalet-i Rum" tesis edilmiş, Amasya eyalet merkezi addedilerek ilk valiliğine Şehzade Bayezid, Sivas Valiliğine de Süleyman Çelebi getirilmiştir.

1. Osmanlı idarî teşkilatına dair daha geniş bilgi için bkz. İ.M.Kunt, *Sancaktan Eyalete, 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, İstanbul 1978; Y.Halaçoğlu, "Osmanlı Devlet Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XII, İstanbul 1989, s.365 vd; I.Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ankara 1979, s.183 vd.
2. Selçuklu Devleti'ndeki "melikül-ümera" makamına benzeyen ve bazen de "emirül-ümera" denilen beylerbeyliğe Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Osman Gazi zamanında rastlıyoruz, bkz. T.Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1990, s.54-71.
3. M.T.Gökbilgin, "15 ve 16. Asırlarda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s.51.
4. M.Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi 1243-1453*, İstanbul 1974, s.83.
5. Eratna Devleti'nin merkezleri Sivas ve Kayseri olup, İlhanlı umumî valilerince Rum Vilayeti olarak idare edilen Sivas, Amasya, Tokat, Çorum, Ankara, Canik, Niğde, Aksaray, Kayseri, Erzincan ve çevrelerini muhtevî idi, bkz. İ.H. Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Dolaylarında Ertena Devleti", *Belleken*, XXXII/125 (1968), s.161-191; Y.Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1983, s.159-161.

I. Bayezid'in hükümdarlığı sırasında ise eyalet valisi olarak Çelebi Mehmed görünmektedir. Fetret devrinde Çelebi Mehmed'in kardeşi İsa Çelebi ile olan mücadelesi sırasında Sivas'da Kadı Burhaneddin Ahmed'in damadı Mezid Bey vali olarak bulunmaktadır. Mezid Bey karışıklıktan istifade ile topraklarını genişletmeye çalışıp bağımsız hareket etmeye başlayınca Amasya'da bulunan Çelebi Mehmed, önce Amasya muhafızı Yakut Paşa'yı, onun vezir tayin edilmesi üzerine de Bayezid Paşa'yı Sivas üzerine gönderdi. Sivas 1408 yılında Çelebi Mehmed'in idaresine girdi.⁶

Çelebi Mehmed, saltanat mücadelesini kazanıp tahta çıktığında artık Osmanlılar'ın doğu sınırı sayılan Sivas, Tokat, Amasya, Çorum ve Osmanlı bölgelerinden müteşekkil Rum ve Danişmendiye Vilayeti'nin başına lalası Yörgüç Paşa ile birlikte Şehzade II. Murad'ı göndermiştir.⁷ Rumiye-i Suğra Vilayeti'nin, "paşa sancağı" tabir edilen merkezi XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren 1520 yılına kadar Amasya olmuştur. Ancak bu zaman dilimi içerisinde Rum beylerbeyleri zaman zaman Tokat'ta da oturmakta idiler. Nitekim, II. Murad'ın hükümdarlığı sırasında Balaban Paşa'nın ve II. Mehmed devrinde Yahya Bey'in beylerbeyi olarak Tokat'ta görevli oldukları bilinmektedir.⁸ Yine 1472 yılında Rum beylerbeyi bulunan Şarabdar Hamza Bey'in Tokat'ta oturduğu görülmektedir.⁹

Eyalet-i Rum içerisinde yer alan kazalara yapılan kadı tayinlerini gösteren bir deftere göre, 1513 tarihinde Rum beylerbeyliğinin "paşa sancağı" Amasya'dır. Ancak hemen akabinde, Eyalet-i Rum'un, 1520 tarihli muhasebe icmal defterinde "paşa sancağı"nın Sivas olduğu görülmektedir.¹⁰ 1520 tarihli bu tahrir defterinde Rum Eyaleti'ni Sivas, Amasya, Tokat, Çorumlu, Sonisa, Niksar, Karahisar-ı Hasandırız, Canik, Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger ve Divriği livaları (sancak) teşkil etmektedir. Kurulduğu yıllarda Sivas, Amasya ve Tokat'ın müteşekkil Eyalet-i Rum'a, XV. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılan Çorum ve Canik ile birlikte Karahisar-ı Şarkî bölgesinin ilave edilmesiyle bu havalı, XVI. yüzyılda "Vilayet-i Rum-ı kadim" olarak kaynaklarda geçmektedir. Trabzon, Kemah, Bayburd, Malatya, Gerger ve Divriği livaları için ise, "Vilayet-i Rum-ı hadis" tabiri kullanılmaktadır.¹¹

XVI.yüzyılda Eyalet-i Rum'un "paşa sancağı" sürekli olarak Sivas kalmış ve Amasya, Tokat, Bozok, Canik, Çorum, Divriği ve Arapkir sancakları eyaleti meydana getiren sabit sancaklar olmuşlardır. Bu yüzyılın sonlarına doğru Malatya Dulkadir Eyaleti'ne; Karahisar-ı Şarkî, Kemah ve Bayburd sancakları Erzurum Eyaleti'ne bağlanmış, Trabzon ise ayrı bir eyalet halini almıştır.¹² Ayn-ı Ali Efendi'nin 1018/1609 tarihinde kaleme aldığı "risalesi"nde, Sivas Eyaleti adı altında geçen Eyalet-i Rum yedi sancaktan müteşekkildir. Buna göre

ayalet'e bağlı sancakların has, zeamet, timar ve cebelülerine ait veriler şu şekildedir.¹³

LİVALAR	SANCAK BEYİ HASSI (Akçe)	ZEAMET (adet)	TİMAR (adet)	CEBELÜ (adet)
SİVAS	900.000	47	923	180
AMASYA	300.000	19	429	60
ÇORUM	355.300	16	222	70
BOZOK	300.275	16	731	60
DİVRİÇİ	250.362	2	210	50
CANIK	200.725	7	347	40
ARABKIR	210.000	2	153	42
Zeamet Kethüdası	80.200			16
Timar Kethüdası	62.558			12
TOPLAM	2.659.420	109	3.020	530

Kâtip Çelebi Cihannümâ adlı eserinde Eyalet-i Rum adıyla tavsif ettiği Sivas Eyaleti'nin sınırlarını çizerek bağlı bulunan sancakların adları ile idareci ve sipahilerin tasarruf ettikleri miktarları verir. Buna göre, Eyaletin doğusunda Erzurum ve Diyarbekir, güneyinde Maraş ve Karaman, batısında Karaman ve Anadolu Eyaleti, kuzeyinde ise Trabzon Eyaleti bulunmakta olup, eyaletin sancakları Sivas, Amasya, Bozok, Canik, Çorum, Arapkir ve Divriği'dir. Eyalet, 3130 kılıç ve 109 zeametden meydana gelmekte ve 9000 askere sahip bulunmaktadır.¹⁴

6. I.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, Ankara 1983 (2. baskı), s. 396-398.
7. H.Inalcık, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, s.598.
8. A.Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s.142; M.T. Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s.406.
9. A.Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *MÜ. Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1989), s.291.
10. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, D.929, s. 8a; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, TD 387, s.495; "paşa sancağı"nın Amasya'dan Sivas'a nakledilmesinin en önemli sebebinin, bölgede meydana gelen Türkmen ayaklanmaları ve Celali karışıklıkları olduğu ifade edilmektedir, bkz. H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi III*, İstanbul 1330, s.287.
11. TD 387, s.339-937; M.T.Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s.55-56; I.Miroğlu, XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı, İstanbul 1975, s.23-27; Aynı Yazar, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566), Ankara 1990, s. 17-23; A.Gülbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara 1993 (Basılmamış Doktora Tezi), s. 70-73.
12. I.M.Kunt, a.g.e., s.139.
13. Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânî-i Al-i Osman der Hülâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Divân*, İstanbul 1280, s.22-23.
14. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s.435.

İdari Teşkilatta Sivas Sancağı:

Osmanlı taşra teşkilatında askeri, mülkî, iktisadî ve sosyal hayatın esasını teşkil eden eyalet sisteminin en önemli idarî merkezinin sancaklar olduğunu yukarıda belirtmiştik. Sancaklar ise bu sistem içerisinde kaza ve nahiye gibi daha alt idarî birimlere ayrılmaktadır. Osmanlı idarî sisteminde "nahiye" temel idarî birim olmasına rağmen, kâdının bulunduğu yer manasına gelen "kaza" terimi bazan nahiye ile muadil olarak kullanılmaktadır. Bazan da bir grup nahiye belli bir kazaya bağlı olabilmektedir.¹⁵ Kaza ve nahiyeler, sancak veya XVI. yüzyıl boyunca kullanıldığı üzere "liva" olarak bilinen daha büyük idarî bölümlerin birer parçasıdır. İşte vilayet veya eyaletler bu idarî birimlerden teşekkül etmektedir. Ancak yine de XV-XVI. yüzyıllarda Sivas sancağı için idarî yapıyı ortaya koyacak nitelikteki tarih belgeleri olarak incelenen tahrir defterlerindeki terminolojide tutarsızlıklar görülmektedir. Mesela Rum Eyaleti'nin 1454 tarihli tahrir sonuçlarını yansıtan defterde, Sivas "nahiye" olarak kayıtlı iken, 1482 tarihli tahrir defterinde "liva" ve "seraskeri" şeklinde yer almaktadır.¹⁶

İncelemenin bu kısmında Sivas'ın Osmanlı hakimiyetine geçmesinden itibaren sancak adedilmesi ve bilhassa XV-XVI. yüzyıllarda, tahrir defterlerinin verdiği bilgiler ışığında geçmiş olduğu idarî farklılıklar ve yapılanması ele alınacaktır.

Anadolu'nun fethinden itibaren Sivas, önemli Türk yerleşim merkezleri arasında sayılmaya başlanmıştır. Türkiye Selçukluları devrinde Sivas'ın muhtelif tarihlerde "melik", "subaşı" ve "serleşker"ler tarafından idare edildiği ve bunlardan Kutbeddin Melikşah'ın 1180 tarihinde "melik"; 1215 tarihinde Emîr İmadeddin Ayas, Celaledin Kayсар ve Seraceddin Ömer'in "vulât-ı Sivas"; 1217 tarihinde Emîr-i Meclis Mübarizeddin Behram Şah ve 1235 tarihinde Fahreddin Ayaz Şarab-salar'ın "subaşı"; 1239 tarihinde Emîr-i Candar Hüsameddin Karaca'nın "serleşker" ve 1240 tarihinde ise Çaşnigir Mübarizeddin Çavli'nin yine "subaşı" olarak Sivas'da idareci olarak bulunduklarını ibn-i Bibi belirtmektedir.¹⁷ Osmanlı fethi öncesinde Eratna Beyliği ve Kadı Burhaneddin Hükümeti idaresinde bulunan bölgenin, I. Murad zamanında Şehzade Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılmasından sonra Sivas sancak addedilerek Rum Eyaleti'ne dahil edilmiş, ilk valiliğine de Süleyman Çelebi getirilmiştir.¹⁸ Ancak bu tarihlerde Sivas'ın idarî durumunun ne olduğu hususunda o dönemin kaynaklarının yetersiz olması yüzünden sağlıklı bilgi sahibi olamıyoruz.

Rum Eyaleti'nin günümüze gelebilen en eski tarihli tahrir defterine göre¹⁹ 1454 tarihinde Sivas için "nahiye" terimi kullanılmaktadır. Fakat defterde, Tokat, Turhal, Zile, Karahisar-ı Behramşah gibi büyük idarî birimlerin yanında Cincife, Erkiyet, Kuştaş gibi daha küçük idarî birimler de nahiye te-

rimi ile ifade olunmaktadır. Bunun yanı sıra, Komana, Yıldız, Hüseyinova, Kâfirni gibi yerleşim birimleri için de "vilayet" terimi kullanılmaktadır. Bu durumda, bir sancak birliğini ifade eden büyük yerleşme birimleri ile daha küçük çaplı yerleşme birimlerinin aynı ad altında ifade edilmelerinin sebebinin, başlarında bulunan idarî veya askeri görevlinin tasarruf ettiği belli miktardaki zeamet veya timar mıntıkasından kaynaklanabileceği düşünülebilir.

1482 tarihinde Rum Eyaleti'nin tahrir sonuçlarını gösteren defterde²⁰ ise, Sivas "vilayet", "liva" ve "seraskeri" terimleri ile ifade olunmaktadır. Vilayet terimi defterin bütününde tamamen Rum Eyaleti için kullanılmakta olup, Sivas'tan başka, Amasya, Tokat, Gümüş, Osmancık, Çorumlu, İskilib, Karahisar-ı Demirli ve Zile'de görüldüğü üzere bir "kaza"ya denk gelen asıl idarî birimi karşılamaktadır. Bu terime ilaveten Sivas için Amasya, Tokat, Osmancık ve İskilib'le birlikte "seraskeri"lik ifadesi kullanılarak diğer küçük idarî birimlerden ayırdedilmek istenmiştir. Buna göre, seraskeri tabiri sancakbeyi veya mirliwa'nın bulunduğu idarî birimdeki sancak veya livanın merkezi ni ifade etmektedir.²¹

Görüldüğü üzere tahrir defterlerindeki terminoloji sabit olmamasına rağmen Osmanlı idarî taksimat sistemi yani, livanın veya sancak, kaza, nahiye birimleri 1454 ve 1482 tahrirlerinde Sivas için seraskeri, vilayet ve nahiye gibi farklı terimlerle ifade edilmiştir.

1454 tahririnde Nahiye-i Sivas adı altında sancak merkezi ifade edilmişken, Vilayet-i Sivas adı altında ise sancağa bağlı küçük idarî birimler kaydedilmiştir. 1482 tahririnde ise, Nahiye-i Sivas tabirinin yerini Liva-i Sivas ve Seraskeri-i Sivas almıştır.

15. Bu terimlerin açıklamaları ve Osmanlı idarî sistemi içerisindeki yerleri hususunda daha geniş bilgi için bkz. İ.M. Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.23; H.İnalcık, "Eyalet" *Encyclopedia of Islam*, II, 2. baskı, s.721-722; J.Deny, "Sancak", *İslâm Ansiklopedisi*, X, s.186-189; M.T.Gökbilgin, "Nahiye", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, s.37; T.Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s.29-34.

16. TD 15, s.14; TD 2, s.466; Sivas sancağı ve içinde yer aldığı Rum Eyaleti'nin XVI. yüzyıl idarî teşkilatlanması sırasındaki terminoloji farklılaşmaları için bkz. M.T. Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s.51-61.

17. Bkz.T.Baykara, "Türkiye Selçuklularında idarî Birim ve Bununla ilgili meseleler", *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), s.59-60.

18. M.T.Gökbilgin, "Eyalet-i Rum", s.52; Y.Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, s.159.

19. TD 2.

20. TD 15.

21. Mesela, Çorumlu bir karesinde "liva" olarak kaydedilirken İskilib "Çorumlu Liva"sının bir alt birimi seraskeri olarak belirtilmektedir. Buradan Çorumlu'nun "mirliwa"sının İskilib'te kalmış olduğu ve serasker veya miralayın sancakbeyine denk geldiği anlaşılmaktadır, bkz. TD 15, s.187.

1520 yılı tahririni gösteren icmal ve mufassal defterlerde²² ise, Liva-i Sivas adı altında Liva/san-cak merkezi olarak Kaza-i Sivas ve ona bağlı ola-rak nef-i Sivas, Hafik ve Hargün nahiyeleri ile bu birimlere bağlı karye/köyler yer almaktadır.

1554 ve 1574 yıllarına ait tahrir defterle-rinde²³ artık sancağın tabii sınırlarına oturduğu ve 1520 tahririne göre bir değişiklik göstermediği an-laşılmaktadır.

1454 Tahririne Göre İdarî Birimler

1. Nahiye-i Sivas
Nefs-i Sivas
Vilayet-i Sivas
2. Nahiye-i Tokat
Divan-ı Kazabad
Divan-ı Venk
Nahiye-i Cincife
Vilayet-i Komanat
Nahiye-i Gelmuğad
Vilayet-i Yıldız
Vilayet-i Kâfimi
Vilayet-i Tozanlu
3. Nahiye-i Turhal
Nahiye-i Erkilet
Cemaat-ı Türkman-ı Turhal
Vilayet-i Hüseyinova
4. Nahiye-i Zile
Nahiye-i Kuştaş/Üçtaş
Nahiye-i Meşhedabad ve Açı
Nahiye-i Halkahas
Nahiye-i Karahisar-ı Behramşah
5. Nahiye-i Artukabad
Nahiye-i Felisözü

1482 Tahririne Göre İdarî Birimler

1. Liva-i Sivas
Nefs-i Sivas
Nahiye-i Havik
Nahiye-i Hargün
Etrak-i Sivas
2. Serasker-i Tokat
Nahiye-i Kazabad
Nahiye-i Venk
Nahiye-i Cincife
Nahiye-i Komanat
Nahiye-i Gelmuğad
Serasker-i Yıldız
Serasker-i Kâfimi
Serasker-i Tozanlu
3. Nahiye-i Turhal
Etrak-i Turhal
4. An Vilayet-i Zile
Nahiye-i Kuştaş/Üçtaş
Nahiye-i Meşhedabad
Nahiye-i Açı ve Özükağacı
Nahiye-i Halkahas
Nahiye-i Karahisar (-ı Behramşah)

Nahiye-i Kızılkünbed
Nahiye-i Mecedözü
Nahiye-i Yeni Müselman
Nahiye-i Aştagul

5. Nahiye-i Artukabad
Nahiye-i Felisözü

1520 Tahririne Göre İdarî Birimler

1. Kaza-i Sivas
Nefs-i Sivas
Nahiye-i Havik
Nefs-i Havik
Nahiye-i Hargün
2. Kaza-i Tokat
Nahiye-i Cincife
Nahiye-i Venk
Nahiye-i Komanat
Nahiye-i Kâfimi
Nahiye-i Gelmuğad
Nahiye-i Tozanlu
Nahiye-i Yılduz
Nahiye-i Kazabad
3. Kaza-i Zile
Nahiye-i Halkahas
Nahiye-i Yeni Müselman
Nahiye-i Açı ve Özükağacı
Nahiye-i Kuştaş/Üçtaş
Nahiye-i Karahisar-ı Behramşah
Nahiye-i Kızılkünbed
Nahiye-i Hüseyinabad
4. Kaza-i Turhal
Nahiye-i Mecedözü
5. Kaza-i Artukabad

1554 Tahririne Göre İdarî Birimler

1. Kaza-i Sivas
Nefs-i Sivas
Nahiye-i Koçhisar (Havik)
Nahiye-i Hargün
2. Kaza-i Tokat
Nahiye-i Venk
Nahiye-i Cincife
Nahiye-i Tozanlu
Nahiye-i Kâfimi
Nahiye-i Yılduz
Nahiye-i Gelmuğad
Nahiye-i Kazabad
3. Kaza-i Sonisa
Nahiye-i Taşabad
Nahiye-i Felbîn
Nahiye-i Panbuközü
Nahiye-i Küre-Karakuş
Nahiye-i Fertekhisar
4. Kaza-i Turhal
Nahiye-i Mecedözü

22. TD 387, s.495; TD 79, s.325.

23. TD 287, s.325-354; Tapu Kadastro Genel Müdür-lüğü Arşivi TD 14, varak 5a.

5. Kaza-i Zile
Nahiye-i Meşhedabad
Nahiye-i Yeni Müselman
Nahiye-i Özükaçağı
Nahiye-i Halkahas
Nahiye-i Açıca
Nahiye-i Kuştas
Nahiye-i Kızılkünbed
Nahiye-i Karahisar-ı Behramşah

6. Kaza-i Hüseyinabad

7. Kaza-i Artukabad

1574 Tahririne Göre İdarî Birimler

1. Kaza-i Sivas
Nefs-i Sivas
Nahiye-i Koçhisar (Havik)
Nahiye-i Hargün
Etrak-ı Yörükân-ı Sivas
2. Kaza-i Sivasili maa Koçhisar
3. Kaza-i Tokat
Nefs-i Tokat
Nahiye-i Komanat
Nahiye-i Cincife
Nahiye-i Venk
Nahiye-i Tozanlu
Nahiye-i Kâfiri
Nahiye-i Yılduz
Nahiye-i Gelmuğad
Nahiye-i Kazabad
4. Kaza-i Sonisa
Nahiye-i Taşabad
Nahiye-i Felbîn
Nahiye-i Panbuközü
Nahiye-i Küre Karakuş
Nahiye-i Ferteckhisar
5. Kaza-i Turhal
6. Kaza-i Mecidözü
7. Kaza-i Zile
Nahiye-i Meşhedabad
Nahiye-i Yeni Müselman
Nahiye-i Özükaçağı
Nahiye-i Halkahas
Nahiye-i Açıca
Nahiye-i Kuştas
Nahiye-i Kızılkünbed
Nahiye-i Karahisar-ı Behramşah
8. Kaza-i Hüseyinabad
9. Kaza-i Artukabad

Taşra İdaresinde Askerî-İdarî Teşkilatlanma:

Osmanlı idarî sisteminin başında bulunan ve her türlü iktidarı elinde tutan sultan, merkezî idareyi temsil ederken, devletin taşra teşkilatının başına iki tür görevli tayin ederek bunların başkanlığında idarî, askerî ve hukukî teşkilatlanmayı sağlamıştır. Merkezî idarenin taşraya gönderdiği idarecilerden

biri yürütme kuvvetini temsil eden, eyaletlerde "beylerbeyi", sancaklarda "sancakbeyi", diğeri ise yargı kuvvetini temsil eden "kadı"dır. Sancakta bey, kadının hükmüne, kadı da beyin kuvvetine ihtiyaç duyuyordu. Kuvvetler ayrımı diyebileceğimiz bu âdil idare anlayışı, Osmanlı taşra teşkilatının esasını oluşturmaktadır.²⁴

Osmanlı idaresinin taşra teşkilatlanması, merkezî idarenin taşraya gönderdiği bey ve kadıya bağlı olarak iki farklı sahada ortaya çıkmıştır. Askerî-idarî kuvveti temsil eden beylerin elinde devlet, beylerbeylik, sancak beylik ve subaşılık şeklinde teşkilatlanırken, kazaî hukukî kuvveti temsil eden kadılarının elinde kaza birimleri şeklinde teşkilatlanmıştır.²⁵

Osmanlı idarî sisteminde devletin, eyalet ve ona bağlı sancak/livalara bölünmüş olduğunu ve askerî-idarî teşkilatlanmanın temel birimini sancağın oluşturduğunu daha önce belirtmiştik. Birden fazla sancağın birleştirilmesinden meydana getirilen idarî birimlere "beylerbeylik" veya "eyalet" adı verilirken, başında merkezî idarenin siyasî ve idarî kuvveti ile birlikte askerî kuvvetini şahsında temsil eden beylerbeyi, sancak/livaların başında da sancakbeyi bulunmaktaydı.²⁶ Sancak dahilinde yaşayan halkın can ve mal emniyetinin sağlanması, adaletin tesis edilmesi, şer'e ve örfe aykırı durumların önüne geçilmesi, suçluların kadının hükmüne göre cezalandırılması gibi konular, sancakbeyinin idarî alandaki görevlerini teşkil etmektedir. Ayrıca, yine sancak dahilindeki timar topraklarının düzenini sağlama gibi bir yükümlülüğü de vardı. Sancakbeyi bu hizmetleri karşılığında, sancak kazalarındaki timarların serbest resim/vergilerini alırdı. "Rûsûm-ı serbest" adı altında, "cürm ve cinâyet, yava, mâl-ı gaib ve mâl-ı mefkûd, beytül-mâl ve sair bâd-ı hevâ" gibi timarlardan toplanan vergilerin yarısı sancakbeyi tarafından alınırdı. Sivas sancağı dahilinde sancakbeyinin aldığı bu bâd-ı heva resimleri "niyabet" adı altında geçmektedir. 1454 tahririnde niyabet gelirleri 4000 akçe iken, 1520 ve 1554 tahrirlerinde 5700 akçedir.²⁷

İncelediğimiz dönem itibarıyla Sivas'ın ilk sancakbeyi Şadi Paşa'dır. Safevî kışkırtmaları sonu-

24. Klasik dönem Osmanlı idarî anlayışı hakkında bkz. M.Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimâî Tarihi*, I, s.400 vd.; I.Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, s.183 vd.; Y.Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Gözlemler", *Belleten*, XXXVIII/152 (1974), s.665.

25. M.Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, Ankara 1974, s.43-45.

26. Osmanlı sosyal tabakalaşmasında timar sistemi içinde yer alan idareciler askerî sınıfa mensuplardı. Ancak Osmanlı idarî sisteminde askerî ve idarî yapılar birbirine geçmiş olduğundan askerîler, idarî görevleri de yerine getiriyorlardı. Sancakbeyi sancakta biri askerî diğeri de idarî olmak üzere iki görevi birden yapıyordu, bkz. M.Kunt, *Sancaktan Eyalete*, s.15; Y.Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon", s.666.

27. TD 2, s.478; TD 79, s.520; TD 287, s.351.

cunda Sivas, Darende ve Arapkir havalisinde karışıklıkların artması ve şiddetlenmesi üzerine Sivas önem kazanmaya başlamış; bu önem gözönünde bulundurularak Rum Eyaleti'nin merkezi Amasya'dan Sivas'a nakledilerek Amasya beylerbeyisi Şadi Paşa 924 Cemazielevvel/1518 Mayıs'ında Sivas beylerbeyisi olmuştur.²⁸ Şadi Paşa'dan sonra Sivas beylerbeyi olarak 1520-1521 yıllarında Lala Sinan Paşa bin Mehmed'i görüyoruz.²⁹ Bu tarihten sonra Rum Eyaleti "mîr-i mîrân"ı adı altında Sivas'ta beylerbeyi olarak bulunan idarî görevlilerini, Mühimme, Ruûs ve Tahrir defterleri ile H.Hüsameddin'in bölge tarihi üzerine çok değerli bilgiler verdiği Amasya Tarihi adlı eserinden takip edebiliyoruz.³⁰ Buna göre 1518 yılından 1597 tarihine kadar Sivas'ta beylerbeyi olarak bulunmuş idarî görevliler şunlardır:

Şadi Paşa 1518
Lala Sinan Paşa 1521
Hüseyin Paşa 1526
İskender Paşa 1526
(Fil) Yakub Paşa 1527
Mehmed Paşa 1534
Candarlızade İsa Paşa 1537
Rumiyeli Hüseyin Paşa 1541
Sofuzade Mehmed Paşa 1542
Yahşi Beyzade Ahmed Paşa 1549
Ali Paşa 1558
Ahmet Paşa 1568
Behram Paşa 1569
Kasım Bey 1569
Behram Paşa 1569
Mahmud Paşa 1574
Haydar Paşa 1583
Deli Hızır Paşa 1588
Deli İbrahim Paşa 1591
Ferhad Paşazade Mehmed Paşa 1593
Cafer Paşa 1594
Hüsrev Paşa 1595
Mahmud Paşa 1597

Bunlardan 1527 yılında Sivas beylerbeyi olarak bulunan Yakub Paşa'nın 1.000.000 akçelik ve 1574 yılında Mahmud Paşa'nın 908.000 akçelik mîr-i mîrân hassı tasarruf ettiklerini bilebiliyoruz.³¹

Osmanlı idarî sisteminin taşra teşkilatını esas itibariyle "kaza" adı ile teşkilatlanan idarî-kazaî idare biriminin teşkil ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Askerî-idarî bakımdan Osmanlı Devleti sancaklara bölünürken, sancaklar da adlî-idarî bakımdan kazalara ayrılmıştır. Çevresindeki küçük yerleşme birimlerinin, coğrafi, iktisadî ve kültürel bakımdan kendisine bağlanmış olduğu şehir merkezi veya kasaba "kaza" adı ile adlandırılmaktadır. Şehrin veya buraya bağlı köylerin adlî-idarî işlerinin yürütülmesi maksadıyla merkezi idarenin buraya tayin ettiği görevliye de "kadî" denilmektedir. Böylece kaza, kadının adlî veya aynı zamanda idarî kuvveti altındaki idarî bir birim olarak ortaya çıkmaktadır. Kazanın idaresi ile ilgili olarak merkeze yazışma yani, "arz" yetkisine sahip bulunan kadî ile taşra

idaresinde görevli olan ve yürütme kuvvetini temsil eden sancakbeyinin yetkileri, yan yana bir bakıma içi içe bulunuyordu. İdarî sistemin gereği sancakbeyi ile kadî arasında işbirliği ve dayanışma olup bu iki güç birbirini dengelemekteseyse de sancakbeyi devamlı surette kadının kontrolünde hükmünü icrâ edebilmektedir.³²

İncelediğimiz dönem itibariyle Sivas'ın ismini tespit edebildiğimiz ilk kadısı Mevlânâ Lütfullah Çelebi'dir.³³ 1474 tarihine kadar görevde olduğunu Amasya Beyi Şehzade Bayezid'in azil emrinden öğrendiğimiz Lütfullah Çelebi'den sonra, "Sonisa kadısı Muhiddin'e isnad olunan şikâyetlerin tahkiki"nin kendisinden istenilmesi maksadıyla yazılan bir hükümden ismini tespit edebildiğimiz ikinci Sivas kadısı da Mevlânâ Balı olup 1564 tarihine kadar Sivas kadılığında bulunmuştur.³⁴

Sonuç olarak Sivas, bölgede hakimiyetin Türkler tarafından ele geçirilmesinden sonra kurulan "Danışmendiye Vilayeti"nin; daha sonra da Osmanlılar devrinde "Rum eyaleti"nin "paşa sancağı" tabir edilen merkezi konumunda olmuştur. XV. ve XVI. yüzyıl Anadolu'sunda özellikli bir yer tutan Sivas'ın, XVI. yüzyıl sonlarına kadar da Osmanlılar'ın doğu sınırında stratejik bir merkez olarak önemini koruduğunu görüyoruz.

II. Sivas Şehrinde Ekonomik Yapı

XV-XVI. yüzyıllarda Anadolu şehirleri üzerine tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan araştırmalar, ziraat ve ziraî ürünler ile hayvancılığın Osmanlı dönemi Anadolu şehirlerinde iktisadî hayatın esasını teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Ziraat ve hayvancılığın yanında bazı hususi üretim sahalarında madencilik, tuz üretimi, ticaret ve sanayii görülmekle beraber Osmanlı şehirlerinde iktisadî yapı toprağa bağlıdır.³⁵

28. H.Hüsameddin, *Amasya Tarihi III*, İstanbul 1927, s.286-287.

29. TD 95, s.1.

30. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Mühimme 4, s.200 (14 Receb 968/1560); Mühimme 2, s. 24 (6 Rebiülahir 966/1558) Mühimme 6, s. 152 (27 Rebiülevvel 972/1564); Mühimme 25, s. 78 (13 Zilkâde 981/1573); Kâmil Kepeci, Ruûs 262, s. 52 (21 Receb 984/1576); *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, D. 10057, s.3-4 (932/1526); H. Hüsameddin, *Amasya Tarihi III*, s.294, 295, 296, 300, 301- 302, 304, 307, 319, 324, 325, 329, 333, 337, 338, 339, 340.

31. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*, D.10057, s. 3-4; Kâmil Kepeci, Ruûs 262, s.52.

32. Bkz. E.Mardin, "Kadî", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, s.42; I.Ortaylı, "Osmanlı Kadîsının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi* IX/1 (1976), 186; H.Inalcık, "Mahkeme", *İslam Ansiklopedisi*, VII, s.149; M.Akdağ, "Osmanlı imparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *AÜ. DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi*, III/4-5 (1966), s.152.

33. H.Hüsameddin, *Amasya Tarihi III*, s.229.

34. Mühimme 6, s.152.

35. H.Ü.Nalbantoğlu, "Osmanlı Toplumunda Tarım Tekno-

XV-XVI. yüzyıllar Osmanlı Anadolu'sunun diğer şehirlerinde ortaya çıkan bu yapı Sivas şehri için de farklılık göstermemektedir. Ziraata elverişli toprakların bulunduğu şehirlerin hemen hepsinde arpa, buğday gibi taneli ürünlerin yanısıra bağ ve bahçe ziraati de yapılmakta olup, şehir ve kasabalarda ikâmet edenler de ellerindeki bağ, bahçe ve zeminlerde ziraatle uğraşmaktadırlar.

Devlet, iktisadi hayatın işleyişiyle doğrudan ilgilenmekte ve her safhada müdahaleci bir tavır sergilemektedir. Toprağın tasarruf edilmesi işinden başlayarak ekilmesi, ürünün toplanması ve bilhassa vergilendirilmesi safhalarında devletin devamlı surette hissedilen bir kontrolü görülmektedir.³⁶

Tahrir defterlerine dayalı olarak elde edilen verilere göre, Sivas şehrinde de üretim, ticaret ve vergiler büyük ölçüde toprağa bağlı ürünlere, bilhassa buğday, arpa gibi taneli hububat üretimi ile bunların yan sanayii kollarına bağlıdır. Bu sebeple şehirdeki ziraî toprakların niteliği, üzerinde yaşayan ve doğrudan üretici-tüketici konumunda bulunan re'ayanın hukukî statüsünü ortaya koyduğu gibi, toprağa dayalı iktisadî şehir hayatına da şekil vermektedir. Sivas şehrinin XV-XVI. yüzyıllardaki iktisadî yapısı, üretim-vergi ilişkilerinin takip ettiği seyir açısından incelenmeye çalışılacaktır.³⁷

Sivas'a ait en eski tarihli tahririni ihtiva eden 1454 tarihli tahrir defterinden³⁸ başlanılarak onu takip eden 1485³⁹, 1520⁴⁰ ve 1554⁴¹ tarihlerini taşıyan tahrir defterleri incelenerek aralarında mukayese yapılmak suretiyle XVI. yüzyıl tarihi süreci içerisindeki Sivas şehri iktisadî yapısı ortaya konulacaktır.⁴²

Anadolu coğrafyasının orta kısmında Kızılırmak havzasının yaylası üzerinde yer alan Sivas şehri kurulduğu yıllardan itibaren Anadolu ticaret yol ağının önemli merkezlerinden sayılmış ve yol ağı üzerinde kavşak noktada bulunmasının olumlu ve olumsuz sonuçlarını yaşamak zorunda kalmıştır. Türklerin Anadolu'yu fethi süreci içerisinde, bilhassa Anadolu Selçuklularının güçlü dönemlerinde Sivas, Konya ve Kayseri üçlü başşehirleri siyasî olduğu kadar iktisadî bakımdan da büyük önem taşımışlardır. Bunlar içerisinde Sivas şehrinin her bakımdan dengeli ticaret, sanayii, ve kültür merkezi konumunda bulunması ve yine dengeli bir gelişme içerisinde görünmesi "*kervan yolları*" üzerinde kavşak noktada bulunması ile izah edilmektedir.⁴³

Selçuklular döneminde Anadolu yolları, önemli ticaret merkezlerini birbirine bağlarken başşehir Konya'da düğümleniyordu. Sivas şehri ise, Selçuklular'ın Karadeniz ile olan ilişkilerinde merkezdi. Konya'yı Karadeniz kıyısındaki Samsun limanına bağlayan tarihi yol bugün olduğu gibi Selçuklular döneminde de Sivas, Çamlıbel, Tokat, Turhal ve Amasya güzergâhını izlemekte idi. Yine Halep'ten Elbistan ve Kayseri üzerinden Sivas'a gelen ticaret kervanları buradan yukarıda adı ge-

çen güzergâhı takip ediyorlardı. Asya-Avrupa arasındaki ticaret bağlantısı da Sivas'tan geçiyordu. Antalya'dan gelen kervanlar Konya ve Kayseri üzerinden Sivas'a ulaşıyor, oradan Erzincan ve Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyordu.⁴⁴

Sivas'ın Selçuklu döneminde ana ticaret yolları üzerinde kavşak noktada bulunması sebebiyle yakınlarında çok sayıda kervansaray bina edildiği de görülmektedir.⁴⁵

Ancak, Sivas'ın ticarî ve kültürel merkez olma vasfını XV. yüzyıl başlarına kadar muhafaza ede-

lojisi, Artı Ürün ve Kent Ekonomisi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s.50-51; Tahrir defterleri verilerine dayanarak yapılan çalışmaların ilkleri arasında ise şunlar sayılabilir: N.Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991(2); İ.Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975; Y.Halaçoğlu "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Sis (Kozan) Sancağı", *İÜF Tarih Dergisi*, XXXII (1979, s.819-892; Tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan sancak çalışmalarından yayımlanmış olanlarının bir listesi için bkz. M.Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s.429-439.

36. Bu kontrolün bir vasıtası olarak da tahrir defterleri kullanılmıştır. Tahrir defterleri hususunda bkz. Ö.L.Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1(1941), s.29; Tahrir defterlerinin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılabilirliği üzerine bir araştırma için bkz. M.Öz, *agm*.
37. Osmanlılar'da vergiye esas olacak gelir kaynaklarının belirlenmesi, nüfus, arazi ve diğer malların sayım sonuçlarının belirlenmesi için genellikle "mufassal", icmâl" ve "evkâf" olmak üzere üç tarzda düzenlenen "tahrir defterleri"nden şehir ve kırık alan halkı, görevlileri, askerleri, zanaatkarları, çarşıları, pazarları, vakıfları, gümrükleri, derbendleri vb. gibi konuları aydınlatılabilmektedir. Tahrir defterlerinin tutuluş ve muhtevaları ile bunlara dayalı araştırmalar için bkz. 35 no'lu dipnot.

38. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tahrir Defteri (=TD) 2 mufassal.**

39. **TD 19 Mufassal.**

40. **TD 79 Mufassal ve TD 387 İcmâl.**

41. **TD 287 Mufassal.**

42. Ancak, 1574 tarihini taşıyan ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 14 numaralı Sivas Mufassal Tahrir Defteri, araştırmamız sırasında başka bir çalışma grubunun elinde bulunduğu için tarafımdan incelenememiştir. Bu defterin başında bulunan "Rum eyaleti kanunnamesi"ni daha önce bir başka araştırmamızda ele almıştık. Dolayısıyla burada bu defterden de dolaylı olarak ve kısmen faydalanılmış olunmaktadır.

43. W.Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi I*, çev. E.Z. Karal, Ankara 1975, s. 123; Ö.Ergenç, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s.145-163.

44. Aynı ticaret yol ağının Osmanlı döneminde de kullanıldığı, önemini koruduğu hususunda bkz. F.Taeschner, *Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen Quellen, I-II*, Leipzig 1924-1926.

45. Bkz. K.Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *İÜ. Tarih Dergisi*, 15 (1965), s.20, 140-170; O.Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1979, s.166-167.

bildiğini, Timur istilasından sonra da bir daha eski durumuna kavuşmadığını görüyoruz. Bu durumu yansıtan dönemin tarih belgeleri ise "tahrir defterleri"dir.

Tahrir defterlerinde, Sivas sancağının, XV. yüzyıldan başlayarak XVI. yüzyıl boyunca kasaba ve köyleri hakkında verilen ayrıntılı bilgilerin yanı sıra Sivas şehrinin iktisadî yapısını ortaya çıkarabilecek nitelikte bilgiler de verilmektedir. Bu bilgilerin başında çarşı ve pazarlardan alınan vergilerin kayıtları gelmektedir. Köylü ile şehirli arasındaki alışveriş, daha ziyade şehirlilerin beslenmesine yarayacak gıda maddelerinin köylü tarafından şehir pazarına getirilip satılması yoluyla meydana geliyordu. İşte pazarlardan alınan vergilerin tür ve ölçüsünün, buralarda satılan mallar ile ticaret merkezi durumunda bulunan pazarın önemini ortaya koyacağı aşikârdır.

Tahrir defterlerinde ve Sivas sancağının da yer aldığı Rum Eyaleti "kanunnamesi"nde, Rum Eyaleti dahilindeki sancaklarda kurulan şehir ve kasaba pazar yerleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bilhassa "bâc-ı bazar" denilen ve genellikle mukataa usulü iltizama verilmek suretiyle, muhtesib adı verilen ve pazar yerinde asayiş ve nizamı sağlayan bir kişi tarafından tahsil edilen pazar satış vergisinin ne tür mallardan ne miktar alınacağı hususu adı geçen kanunnamede açıkça ifade edilmektedir:

"Kile hakkında ve bâc bâbında ma'mul olan kânun dahî budur ki, bir müd buğdaydan satandan buçuk kile dolu buğday alınur. Burusa müdi ile bir müd un satandan iki akçe alınur. Arpa ve kabluca ve nohud ve sair hububat gibidir.

Esterden satandan iki akçe ve alandan iki akçe ve at satılsa alandan iki akçe ve satandan iki akçe, merkeb satılsa satandan bir akçe ve alandan bir akçe, su sığırı ve kara sığır merkeb gibidir. Deveden satandan dört akçe ve alandan dört akçe, koyun ayakdan satılsa satandan iki koyuna bir akçe alınur alandan alınmaz. Kuzuyu ayakdan satılsa satandan üç kuzuya bir akçe alınur, alandan alınmaz. Şehir kasabı koyun getirüb boğazlasa evvelden on koyuna bir akçe alınurmuş, Ve kuzu boğazlasa beş kuzuya bir akçe alınur. Celebkeş koyun getirüb boğazlasa iki koyuna bir akçe alınur.

Bal ve yağ ve badem ve fıstık ve boya ve hınna ve şab ve mazu ve sumak ve bunun emsali ki batmanın behası kırk akçeden yukarı alınur. Batmanı dahî onsekiz vukıyyedir. Batmanı kırk akçeden aşağı olandan üzüm ve incir gibi satandan bir batmandan yarım akçe alandan rub' alınur. Şehir nahiyesinde olan yemiş yerinde behaya dutulub bin akçede yirmibeş akçe alınur. Bir yük elmadan ve emruddan ve enârdan ki at ve katır yük ola yükde bir akçe alınur, deve yükü olsa iki akçe alınur.

Şehre giren ve çıkan yüklerden ki kapan tavârı olmaya yükde iki akçe alınur. Kapan tavârı olursa kapanda dökülür kapan resmi alınur gayrı nesne alınmaz. Fülful ve çivit ve nişâdur ve üsfur ve lök ve çelik ve kalgay ve karanfil ve cem'i baharatın kantarın satandan iki akçe ve alandan iki akçe alınur. Ve bir bütün çivitte satandan beş akçe ve alandan beş akçe alınur. Ve incir ve üzüm ve badem ve erük kurusu olsun ve yaşı olsun bakkala onu onbir üzerine narh virülür. Arpa niceye alınur sa müdde beş akçe üzere narh virülür. Bal ve yağ ve şir-rugan dahî incir ve üzüm gibidir.

Kuzu eti iki yüz dirhem olsa, koyun eti iki yüzelli dirhem ve keçi eti üçyüz ve kara sığır eti üçyüzyetmişbeş ve su sığırı eti dört yüz dirheme satılır.⁴⁶

XIII. yüzyılda Anadolu'nun en gelişmiş ticaret merkezleri arasında sayılan Sivas şehir pazarının⁴⁷ varlığına XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde de rastlayabiliyoruz. XVII. yüzyılda ise şehir gezen Evliya Çelebi, sadece "sipah pazarı"ndan bahsetmektedir.⁴⁸

Yukarıda belirtildiği üzere Sivas şehri ve çevresinde iktisadî hayat ziraata dayanıyordu. Şehir pazarında satışa sunulan mallar genellikle hububat ve çeşitli pazarlardan getirilen mallardı. Re'aya aynı olarak ödemiş olduğu verginin yanısıra geçimini temin edecek kadar ayırdığı miktardan arta kalan ürününü pazara getirip satıyordu. Bunun yanında pazarda satışa sunulan asıl külliyetli miktardaki hububat, sipahinin aynı olarak elde ettiği vergi idi.⁴⁹ Ziraî ürünler arasında en fazla üretilen ve pazara sürülen malın buğday ve arpa olduğunu tahrir defterlerinde görüyoruz. Evliya Çelebi, buğday ve arpanın yanısıra nohud, mercimek ve bostanı da saymakta ve bir okka ekmek ile altı okkalık at yeminin birer akçeye satıldığını belirtmektedir.⁵⁰

Rum Eyaleti kanunnamesinden öğrendiğimize göre, şehir pazarında bağ ve bahçe ürünleri de satılmakta olup,⁵¹ bunlar genellikle şehir çevresin-

46. TD 14, vr. 4a-b; Krş. B. Yediylidiz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 159-161.

47. XIII. yüzyılda Sivas şehri fizikî yapısı içerisinde ticaret alanının nerede bulunduğu hususundaki tespitler için bkz. U.Tanyeli, *Anadolu Türk Kentinde Fiziksel Yerin Evrim Süreci (11.-15. YY.)*, İstanbul 1987, s.63.

48. Bkz. *Seyahatname III*, s.203.

49. S.Faroqhi, "XVI. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s.44; L.Güçer, *XV. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul 1964, s.57.

50. Bkz. *Seyahatname III*, s. 203.

51. "Batmanı kırk akçeden aşağı olandan üzüm ve incir gibi satandan bir batmandan yarım akçe alandan rub' alınır. Şehir nahiyesinde olan yemiş yerinde behaya

deki bahçelerden, yakın köylerden ve Evliya Çelebi'nin belirttiği üzere, nar Maraş'tan, üzüm ve şıra Amasya'dan, sebzevat ise Tokat'tan geliyordu.⁵² Pazara getirilen gıda maddeleri arasında "ba"nın da önemli bir miktar teşkil ettiği kanunnameye geçen "resm-i kovan Sivas ilinde her kovana ikişer akçe alınur" ibaresinden anlaşılmaktadır.⁵³

Şehirde gayr-i müslim nüfus son derece fazla olmasına rağmen⁵⁴ şarap üretimi ve tüketimi ile şarap vergisinden kanunname dışında⁵⁵ tahrir defterlerinde sadece "meyhane mukataası"ndan bahsedilmektedir. Meyhane, o dönemde köylülerin ürettikleri şıraları getirip sattıkları bir müessese olup, mukataa usulü ile işletilmektedir. Sivas meyhanesinin yıllık hasılatı bütün tahrir defterlerinde damga resmi (=şehirde satılan mallardan alınan vergi) ile beraber kaydedilmiş bulunduğundan miktar tespiti yapamadık.

Sivas şehir pazarında hayvanî ürünlerin de satışta olduğu hem kanunnameden⁵⁶ ve hem de tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır. Tahrir defterlerinde "resmü'l-ganem-i şehir" adı altında geçen koyun vergisinin "iki koyuna bir akçe" olarak alındığı ve 1454 tahririnde 1500 akçe iken onu takip eden 1520 ve 1554 tahrirlerinde 3000'er akçe olarak tahsil edildikleri görülmektedir.⁵⁷ XVI. yüzyıl arşiv belgelerinde hayvancılığın yanı sıra deriye dayalı olarak yapılan debbaglık ve saraçlık hakkında herhangi bir kayda rastlayamıyorsak da Evliya Çelebi, Sivas şehrinde debbaghane, haffafhane ve saraçhaneden bahsetmekte ve buralarda üretilen bir çift ayakkabı ve mestin 15 akçe; içi âl kaplı ağa çizmelerinin ise 30 akçeden satıldıklarını belirtmektedir.⁵⁸

Sivas şehrinde vergiye tâbi küçük sanayii işletmeleri olarak adlandırabileceğimiz boyahane, bozahane, değirmen ve memlaha gibi kuruluşlara da rastlanılmaktadır.

Dokumacılık ve dericilikte kullanılan boyanın imâl edildiği boyahanenin Sivas şehrinde bulunması dikkat çekicidir. Daha Selçuklular döneminde Sivas'ta yünlü ve pamuklu dokuma üretiminin önemli miktarlarda olduğu ve bilhassa şehirde dokunan sofun bu dönemde büyük şöhret kazanarak İran'a ihraç edildiği bilinmektedir.⁵⁹ Osmanlı döneminde ise, Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre pamuklu bezin ince ve gayet beyaz olarak dokunduğu, yorgan bezi, basma ve işli perdelerin imâl edildiği anlaşılmaktadır.⁶⁰ Sivas şehrinde gelişmiş el sanatları vasıtasıyla üretilen iplik ve dokumaların şehirde bulunan boyahanede boyandığını biliyoruz. Çit (basma), astar ve yorgan yüzü olarak üretilen dokumaların Osmanlı pamuklu pazarında alıcı bulduğu görülmektedir.⁶¹

Boyahane gelirleri genellikle padişah ve mirli-va haslarına dahil olup, mukataa olarak iltizama verilmek suretiyle işletilmektedir. 1520 ve onu ta-

kip eden 1554 tahririnde, Sivas boyahanesi mukataa gelirleri padişah hassına kaydedilmiştir. Ancak, tahrir defterlerinde 180.000 akçelik genel pazar satış vergileri ile birlikte yazıldığından miktar tespiti yapamadık.⁶²

Sivas yakınındaki Dodurga köyünde kurulu bulunan ve şehrin boza ihtiyacını karşılayan küçük bir işletme olan bozahane de vergi geliri genel satış vergisi içinde zikredilmiştir.

dutulup bin akçede yirmibeş akçe alınur. Bir yük elmadan ve emrattan ve enardan ki at ve katır yükü ola yükde bir akçe alınur, deve yükü olsa iki akçe alınur., bkz. TD 14, vr. 4b.

52. Bkz. *Seyahatname* III, s.203.

53. TD 14, vr. 4b.

54. 1454 tahririnde 216 müslim, 351 gayr-i müslim; 1520 tahririnde 333 müslim, 994 gayr-i müslim; 1554 tahririnde 1149 müslim, 1230 gayr-i müslim ve 1574 tahririnde 1291 müslim haneye karşılık 2085 gayr-i müslim hanenin şehirde bulunduğu görülmektedir, bkz. S. Savaş, *Bir Tekkenin Dinî ve Sosyal Tarihi: Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul 1992, s.33-35.

55. "Hamr hasılı olan yerlerde sipahi iki ay menapoliya dutub hamrın sata. Gücile kefare üzerine bırakmaya ve menapoliya dutmak istiycek keferenin fiçılarını mühürlüyeler ve iki ay menapoliya için yıllık hangi ayın ihtiyar iderlerse ol aylarda sataılır", bkz. TD 14, vr. 4b.

56. "Kuzu eti ikiyüz dirhem olsa, koyun eti ikiyüzelli dirhem ve keçi eti üçyüz ve kara sığır eti üçyüz yetmiş beş ve su sığır eti dört yüz dirheme satılır", bkz. TD 14, vr. 4b.

57. Bkz. TD 2, s.478; TD 79, s.520; TD 387, s.495; TD 287, s. 351; Tahrir defterlerinde resm-i ganemin yansı genelikle timara niyabet kaydedilmektedir.

58. Bkz. *Seyahatname* III s. 203; Evliya Çelebi, Sivas saraçhanesinin Sultan 4. Murad'ın validesi kethüdası olan Behram Ağa tarafından yeniden ve kârgir olarak inşa ettirildiğini yazmaktadır, bkz. aynı yer.

59. O.Turan, "Sivas Şehri", s.194.

60. Bkz. *Seyahatname* III, s.203.

61. H.İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü" Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi, İstanbul 1993, s.259-318; Sivas'ta üretilen dokumalar ile bunların kullanıldıkları farklı alanların bir tahlili için bkz. A.Gürbüz-Ö.Demirel-M.Tuş, "Osmanlı Anadolu Altesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX. Yüzyıllar)" *Sosyo Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Ankara 1992, s. 703-755.

62. XVI. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli sancaklarında boyahane gelirleri 2500 akçe ile 50000 akçe arasında değişmektedir. Bir fikir vermesi açısından mesela, Trabzon'da 2560 akçe, Beyşehir'de 5000 akçe, Bayburt'da 20000 akçe, Maraş'ta 25000 akçe, Kayseri'de 45000 akçe ve Aynıtab'da 50000 akçedir. Bunun istisnaları 70000 akçe ile Tokat, 82600 akçe ile Amasya ve 213617 akçe ile de Diyarbakır'dır, bkz. A.Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, s.189-190; Y.Kurt, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır Eyaletinde Sanayi ve Ticaret" *EÜ. Tarih İncelemeleri Dergisi*, V (1990), s.191-201; İ.Şahin-F.Emecen, "XV. Asrın İkinci Yarısında Tokat Şehri", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Ankara 1986, s.41-51.

Bunların yanısıra yine küçük işletmelerden sayılabileceğimiz ve genellikle hububatın öğütülmesinde kullanılan değirmenler, kır yerleşim alanlarının işletmeleri olmakla birlikte, tahrir defterlerinde şehir içerisinde çok sayıda su değirmeninin "asi-yab" kaydı altında bulunduğunu ve bunlardan alınan verginin "resm-i asi-yab" adıyla geçtiğini görüyoruz. Nitekim Evliya Çelebi, şehrin içinden akan çay üzerinde yetmiş-seksen kadar un değirmeninin bulunduğunu ifade etmektedir.⁶³ Tahrir kayıtlarında değirmenlerin sayıları, çalışır vaziyetteki değirmen taşı sayısı ve yılda ne kadar çalıştıkları, eski (köhne), harab ve cedid (yeni) oldukları gibi hususlar belirtilmektedir. Şehir dahilinde mülk değirmenlere rastlanıldığı gibi vakfa tahsis edilmiş değirmenler de bulunduğu görülmektedir.

Rum Eyaleti kanunnamesinde, "resm-i asi-yab tamam divaniye mahsus değildir, nisf malikâne sahibi ve nisf sipahi alur ve resm-i asi-yab Mart ayında alınur"⁶⁴ şeklinde geçen kayıttan değirmen vergisinin malikâne-divanî sistemi gereğince yarı yarıya sipahi ve malikâne sahibi tarafından paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Tahrir defterlerinde, bir bâb tam yıl çalışan değirmenden 90 akçe, altı ay çalışan değirmenden 45 akçe ve üç ay çalışan değirmenden de 22.5 akçe vergi alındığı ve bunların yarı yarıya divanî ve malikâneye ayrıldığı görülmektedir.

Sivas şehrinde üretim yapan ve küçük işletmelerden sayılabilecek bir diğer kuruluş da "mem-laha" adıyla geçen tuzlalar. Büyük çapta sanayiide kullanılan tuzun üretimi devletin kontrolü altında yapılmakta olup, mukataa usulü ile iltizama verilmek suretiyle işletilmekte ve bunlardan sağlanan gelir genellikle padişah hassına kaydedilmektedir.⁶⁵ XVI. yüzyıl Sivas'ında Tuzlacık, Pınar, Balıkbaşı, Mancınık?, Kürd Bedreddin, Güney ve Tuzhisarı adını taşıyan yedi adet tuzlanın işletilmekte olduğu görülmektedir. Sivas'ın 1454 tahririnde rastlayamadığımız "memlaha mukataası" geliri, 1485 tahriri ve onu takip eden 1520 ve 1554 tahrirlerinde 23.000 akçedir.

Sivas'ın Selçuklular döneminde büyük bir ticaret merkezi olduğunu daha önce belirtmiştik. Sivas'ta şehirleşme ile birlikte sabit alış-veriş yerleri durumunda bulunan dükkânların niteliği hakkında bir fikir sahibiyiz. Her ticaret ve zanaat dalının kendilerine mahsus çarşı ve hanlarda toplandığını, bunlardan başlıcalarını bakkallar, kasaplar, attarlar, demirciler, iplikçiler, bezzazlar, terziler, üsküfçüler, sarraflar, kuyumcular ve kürkçülerin teşkil ettiğini; daha ihtisaslaşmış ticaret ve zanaat erbâbının da sahtiyan hanı, bezzazlar hanı, pamuk hanı, şekerciler hanı adlarını taşıyan hanlarda üretim-tüketim işlerinde bulunduklarını biliyoruz.⁶⁶ Ancak Osmanlı XV-XVI. yüzyıl Sivas'ının bu tip sabit alış-veriş merkezleri hakkında bilgi verebilecek tarih kaynaklarına şimdilik sahip olmamakla birlikte Evliya Çelebi, Ulucâmi yanındaki bedesten-de bin adet dükkândan, küçük büyük onsekiz tane

handan bahsederek, Saraçhane içinde Behram Ağa Hanı, buna yakın Kapan Hanı, Hasan Paşa Hanı, Kaşıkçıade Hanı, Şeyh Efendi Hanı, Nalbantlar Hanı, İbrahim Efendi Hanı ve Taşhan gibi meşhur hanların isimlerini vermektedir.⁶⁷ Tahrir defterlerinden ise çarşı ve pazar esnafı ile çarşıda bulunan meslek grupları ve sayıları hakkında ne yazık ki bilgi sahibi olamıyoruz.⁶⁸

Sonuç olarak, tahrir defterlerinden takip edebildiğimiz kadarıyla, Sivas şehrinin XV-XVI. yüzyıl içinde muhtelif tahrir tarihlerindeki vergi gelirlerine baktığımızda; şehrin en önemli gelir kaynaklarını, damga mukataası adı altında şehirde satılan her türlü maldan alınan vergi ile meyhane, boyahane, bozahane, memlaha, değirmen gibi küçük işletmelerin mukataa gelirleri; ziraî mahsullerden ve müslüman-hıristiyan re'ayadan alınan vergilerin teşkil ettiğini görüyoruz. 1454 tahririnde, adı geçen kalemlerden yaklaşık olarak elde edilen 221.000 akçeye karşılık, 1520 tahririnde 266.000 akçe ve 1554 tahririnde 300.000 akçe gelir elde edildiği ve bunun büyük bir kısmının padişah hassı olarak ayrıldığı görülmektedir.

Sivas şehrinin idari bakımdan Rum Eyaleti'nin paşa sancağı olmasına rağmen iktisadî bakımdan yukarıdaki vergi gelirleri ile aynı çizgiyi tutturamadığını görüyoruz. Aynı eyalet içerisindeki, Amasya ve Tokat gibi diğer şehirlerin vergi gelirleri ile kıyasladığımızda, hemen hemen her üç şehrin de aynı iktisadî yapı içerisinde oldukları ve vergi gelir kalemlerinin farklılık göstermemekle birlikte Tokat'ın 760.000 akçe, Amasya'nın da 284.000 akçe vergi gelirine sahip olduğu görülmektedir.⁶⁹

XIII. yüzyılda toplanan 700.000 akçe civarındaki vergi geliri göz önünde bulundurduğunda Osmanlı dönemi Sivas'ının 300.000 akçelik vergi geliriyle Selçuklu dönemiyle kıyaslanamayacağı ve iktisadî açıdan bir çöküntü içerisinde bulunduğu da anlaşılmaktadır.

63. Bkz. *Seyahatname* III, s.203.

64. TD 14, vr. 4b.

65. Tuzlaların idaresi ve işletilme usulleri hakkında bkz. L.Güçer, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuz İnhisârı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İÜ. İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXIII (1962-63), s.97-143 içinde 108-111.

66. Bkz.O.Turan, "Sivas Şehri", s.191-215.

67. Bkz. *Seyahatname* III, s.202.

68. Bu açık, 1776 tarihinde başlayan Sivas Şer'iye Sicilleri'nin devreye girmesiyle nisbeten kapatılabilmektedir. Bu yolla Sivas şehrinin XVII. yüzyıldan başlayarak iktisadî yapısını ortaya koyan araştırmalar yapılmış bulunmaktadır, mesela bkz. S.Savaş, *XVIII. Asrın Son Çeğreğinde Sivas'ın İdari, Sosyal ve Ekonomik Durumu*, Ankara 1986 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi); Ö.Demirel, *II. Mahmud Döneminde Sivas'ta Esnaf Teşkilatı ve Üretim-Tüketim İlişkileri*, Ankara 1989; Ö.Demirel, *Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü (1700-1850)*, Ankara 1991 (Basılmamış Doktora Tezi).

69. Tokat için bkz. T."Gökbilgin, "Tokat", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, s.411; Amasya için bkz. A.Gülbüz, *age*, s.193-195.